

ELEKE SAZI'NDA GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NA AİT BİR İSKİT KURGANI

A Scythian Kurgan of the Late Bronze Age in Eleke Sazy

Mehmet KUTLU*

ÖZET

2019 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin Doğu Kazakistan Vilayeti'nin Tarbagatay ilçesi idari sınırları içinde yer alan Eleke Sazy yaylasında Zainolla Samaşev başkanlığında arkeolojik kazılar yürütülmüştür. Sayısı 300'ü aşan kurganın bulunduğu Eleke Sazi'nde İslam Öncesi Türk Sanatı ve Tarihi açısından çok önemli keşifler yapılmaktadır. 2019 yılının en büyük keşfi ise Geç Tunç Çağı'na (M.Ö. 10-9. yy.) tarihlenen bir İskit-Saka Kurganı buluntuları olmuştur. Söz konusu kurgan, Eleke Sazi'nde ender rastlanan taş kurganlardandır. Bu özelliği kurganın mimari özelliklerinin irdelenmesini önemli kılmıştır. Mezar soyguncularının müdahalelerinden dolayı kurganın mimarisinin büyük tahribata uğratılmış ve buluntularının yağmalanmış olmasına rağmen kurganda, İskit-Saka döneminin en erken evresine tarihlenen at koşum takımına ait suluklar tespit edilmiştir. Bu suluklar Eleke Sazi'ndeki taş kurganın Tuva'daki Turan-Uyuk vadisindeki Arjan I kurganından daha eskiye tarihlenmesine sağlamıştır. Böylece, Avrasya'nın bilinen en eski İskit-Saka kurganının Eleke Sazi'ndeki taş kurgan olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bilgi aynı zamanda İskit kültürü ve medeniyetinin kökeninin kesin olarak Orta Asya'da olduğunu kanıtlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Kazakistan, Tarbagatay, Eleke Sazy, İskitler, Kurgan, Geç Tunç Çağı.

ABSTRACT

A team of researchers under the direction of Zainolla Samashev have conducted archaeological excavations at the Eleke Sazy valley, located within the administrative borders of Tarbagatai district of the eastern Kazakhstan region, in the summer of 2019. Significant discoveries in terms of Pre-Islamic Turkic Art and History are being made in the Eleke Sazy valley that has more than 300 kurgans. The greatest discovery of 2019 was the findings of a Scythian-Saka Kurgan dating to the Late Bronze Age (10th-9th centuries BC). This kurgan is one of the rare stone kurgans in the valley which makes it important to examine its architectural characteristics. The architecture of the kurgan has been severely damaged, and the finds have been looted due to the interventions by grave robbers. Despite that it has been possible to reveal cheekpieces of horse harness dating to the earliest

* Dr. Öğr. Üyesi. Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü-Denizli. E-posta: mehmetkutlu@pau.edu.tr. *Orcid ID:* 0000-0002-3075-3965.

This article was checked by Turnitin.

phase of the Scythian-Saka period. So called cheekpieces made it possible to date the Eleke Sazy kurgan earlier than the Arjan I kurgan at Turan-Uyuk Valley in Tuva. Thus, the oldest known Scythian-Saka kurgan in Eurasia was found out to be the stone kurgan at Eleke Sazy. This finding also proves that the origin of Scythian culture and civilization is precisely in Central Asia.

Keywords: Eastern Kazakhstan, Tarbagatai, Eleke Sazy, Scythians, Kurgan, Late Bronze Age.

Giriş

Eleke Sazı, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Doğu Kazakistan Vilayetine bağlı Tarbagatay ilçesi idari sınırları içinde yer alan bir yayladır (Foto. 1). 2016-2018 yılları arasında yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda M.Ö. 9. yüzyıl ile M.S. 7. yüzyıl arasındaki geniş zaman dilimine tarihlenen sayıları 300'ü aşan kurganın varlığı tespit edilmiştir. 2019 yılında gerçekleştirilen kazılarda bilimsel araştırması yapılan ve Geç Tunç Çağı'na ait olduğu tespit edilen bir kurgan, bu tarihi çerçeveyi M.Ö. 10. yüzyıla kadar geriye çekmektedir. Bu çalışma söz konusu kurganın kazıyla ortaya çıkarılan mimari özellikleri ve arkeolojik buluntularını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Fotoğraf 1: Tarbagatay, Eleke Sazı Yaylası (M. Kutlu, Ağustos 2019).

2019 yaz döneminde, Zainolla Samaşev başkanlığındaki yedi farklı kazı ekibi tarafından gerçekleştirilen Eleke Sazı'ndaki arkeolojik çalışmalara Türkiye'den yazarın içinde bulunduğu bir araştırma ekibi bizzat katılım sağlamıştır.

Fotoğraf 2: Eleke Sazi'nda Taş Kurgan (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Eleke Sazi'ndaki 2019 yılı arkeolojik çalışmalarında kurgan mezarlığının enine alçak tepelerle sınırlanan II. Grup kurganlarının en güneyinde kendi grubu içerisinde büyüklük ve mimari özellikler bakımından dikkat çeken konumda olan bir kurganın kazısı gerçekleştirilmiştir (Foto. 2). Üzeri bitki örtüsüyle kaplanmayan bu taş kurganın kazısı Zainolla Samaşev'in başkanlığında ve Eldos Kariyev'in gözetimindeki ekip tarafından yürütülmüştür.

Kurgan, bölgedeki diğer kurganlar gibi mezar soyguncularının yoğun yağmalamasına maruz kalmıştır. Ancak söz konusu kurganın kazısı sonuçları itibarıyla Geç Tunç Çağı arkeolojisi bağlamında oldukça önemli bulgulara ulaşılmasını sağlamıştır. Ele geçen arkeolojik buluntular, Doğu Kazakistan'da Erken İskit-Saka kültürünün oluşumuyla gelişimini açıklamakta aynı zamanda Tarbagatay bölgesinde arkeolojik konteksti bilinmeyen ve genellikle kaçak kazılardan ele geçen arkeolojik buluntuların tarihlendirilmesine olanak vermektedir.

Fotoğraf 3: Eleke Sazi'ndaki taş kurgan (Zainolla Samaşev arşivinden).

Kurganın Özellikleri

Kurgan mimari bakımdan incelendiğinde düzgün olmayan daire planına sahip olduğu anlaşılmıştır. Ancak bu durum sonraki dönemlerdeki müdahalelerden kaynaklanmış olmalıdır. Taş kurganın özgün halinin dairesel planlı olduğu söylenebilir (Foto. 3). Yerden yüksekliği yaklaşık 1,20 m. olan kurganın çapı ise 32,60 x 32,15 m. ölçülmüştür (Ahmetov vd., 2019: 9). Kurganın temel duvarı yapının dağılmamasını sağlayan taşıyıcı ve koruyucu unsurdur ve iri yuvarlak taşların daire boyunca dizilmesiyle oluşturulmuştur. Kurganın yer üstü yapısı ise iri ve orta büyüklükteki yuvarlak dere taşlarının birkaç tabaka halinde kurganı örtmesiyle oluşturulmuştur. Bu kızılımsı renkteki yuvarlak taşlar kurganın yakınından geçen Kargıba nehrinin kolları olan derelerde görülmektedir (Foto. 1, 4). Bu kurganın mezarlıktaki diğer kurganlardan farkı, kenarları dışında üst örtüsünün bitki tabakasıyla kaplı olmamasıdır (Ahmetov vd., 2019: 10). Eleke Sazı'ndaki ender görülen taş kurganların temsilcisidir.

Fotoğraf 4: Kurganın taş örtüsü (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Mezar soyguncuların vermiş oldukları ağır tahribat nedeniyle kurganın daha kazıya ilk başlandığı zamandaki durumu dahi kurgan mimarisiyle yapısal bileşenlerinin ayrıntılı bir rekonstrüksiyonunun yapılmasına izin vermeyecek koşullarda olduğunu göstermiştir. Fakat buna rağmen, Eleke Sazı'nda 2018 yılında kazıları gerçekleştirilen ve Erken İskit-Saka dönemine tarihlenen 4. Kurgan ile mimari ve yapısal özellikler bakımından farklı bir gelişim çizgisine ait oldukları açıkça anlaşılmaktadır. 4. Kurgan, “*Eleke Sazı Altın Adamı*”nın keşfedildiği kurgan olmasının yanı sıra çok katmanlı toprak örtüye sahip olmasıyla ön plana çıkmaktadır. Eleke Sazı vadisinde üst örtüsü taş malzemedenden oluşan kurganlar sayıca azdır, lakin

bu kurganların incelenmesinin Erken Saka kültürü araştırmaları konusunda mühim bulgular sağlayacağı tartışılmaz bir gerçektir. Eleke Sazı'ndaki taş kurganın 4. Kurgan'dan daha erken tarihli olduğu mimari ve malzeme özellikleriyle anlaşılmaktadır ancak arkeolojik buluntular ise bu tespiti şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğrular, kanıtlar niteliktedir (Samaşev, 2019: 39-40).

Fotoğraf 5: İri kayrak taşlardan oluşturulan mezar odası (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Taş kurganın üst örtüsünün merkezinde özgün toprak seviyesinde, biçimi oldukça bozulmuş olmasına rağmen çok iri yassı kayrak taşlar bazı kısımlarda iki kat olarak döşenmiştir (Foto. 5). İri kayrak taş blokların çıkarıldığı taş kaynaklarına taş kurgandan yaklaşık 1 km uzaklıkta ve Kargıba nehrinin kolu olan çayın yakınında rastlanmıştır (Foto. 6). Bu özelliğin Erken İskit-Saka kurgan mimarisinde yaygın olarak uygulanan plan şeması olan doğu tarafından girişı sağlanan delhizli (dromoslu) kurgan planı bilinmektedir (Foto. 2). Eleke Sazı'ndaki taş kurganın, 4. Kurgan (Samaşev vd., 2018: 8-14) ile delhize (dromos) sahip olmaları ise ortak yönüdür. Kazakistan'daki Erken Saka kurganlarından Şilikti, Taldı II'de de delhize (dromos) rastlamak mümkündür (Ahmetov vd., 2019: 10-11).

Fotoğraf 6: Kurganda kullanılan iri kayrak taşların geldiği ocak (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Bununla birlikte iri kayrak taşlardan oluşturulan kurganın mezar odasının güneyinde yetişkin bir insana ait kemik kalıntıları, alt çene ve kafatası parçaları saptanmıştır (Foto. 5). Ayrıca mezar odasının kuzey duvarı yakınında kafatası ve çeneyle aynı tabakada bir insanın ayaklarının kaval kemikleri saptanmıştır. Bu kemiklerin *in situ* vaziyeti, defnedilen kişinin başının hafif güneye sapmayla batıya dönük olarak konulduğunu göstermektedir. Zainolla Samaşev ve kazı ekibine göre, taş mezar odasının içine iki insan defnedilmiş olmalıdır.

Söz konusu mezar odasının doğusunda, dehliz “*dromos*” duvarları sınırında dağılmış taşların arasında müdahale görmüş vaziyette iki atın iskeletleri bulunmuştur. Atların başları hafif doğuya sapmayla kuzey yönüne bakmaktadır (Foto. 2). Atlardan birinin kafatasının yanında iki adet büyük, sivri uçlu ve hayvan dişi biçimine benzeyen, atın koşum takımına ait iki adet suluk veya günümüz tabiriyle kantarma çubuğu saptanmıştır (Foto. 7). Malzeme olarak bir hayvan boynuzunda imal edildiği düşünülen bu sulukların farklı yüzeylerinde üç delik açılmıştır. Bu sulukların biri oldukça iyi korunmuş iken ikincisi ise çok iyi koşullarda ele geçmiştir (Samaşev, 2019: 40).

Fotoğraf 7: At başı iskeleti ve in situ bulunan sulukların biri (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Günümüzde profesyonel at biniciliğinde kullanılan dizgin ekipmanlarında gem veya kantarma 1) *ağızlık (gem, halkalı gem)*, 2) *suluk (kantarma çubuğu)* ve bazen 3) *suluk zinciri* gibi bileşenler birleştirilerek bir bütün parça halinde kullanılmaktadır. Fakat M.Ö. 9-7. yüzyıllara tarihlenen Erken Saka döneminin (Arjan 1 Kurganı) başlıca karakteristik özelliği, kantarma bileşenlerinin bronz malzemeden seri olarak üretilmeye başlamasıdır. Bu dönemde üretilen sulukların biçim bakımından Tunç Çağı'nın geç evresinde Avrasya'da yaygın olan kemikten imal edilen sulukların taklidi olarak karşımıza çıktığı anlaşılmıştır. Lakin bu dönemde sulukların malzeme olarak madenden üretilmeye başlamasıyla birlikte şekil bakımından çeşitlendiği ortaya çıkmıştır. Avrasya bozkır topluluklarının günlük hayatlarında at kullanımının artması, binicilik ekipmanlarının gelişmesine yol açmış ve bu sayede ağızlıkların ve harici uzantısı olan sulukların niteliği ve biçimi geliştirilmiştir. Orta ve Geç Tunç Çağı dönemlerinde ayrı parça halinde imal edilen suluklar, gem halkalarına geçirilmiş (Bokovenko, 2018: 11-16) veya üç delikli Erken Saka suluklarında olduğu gibi orta deliğinden geçirilen kayışla ağızlığa bağlanmıştır. Böylece dizgin doğrudan gem halkasına sabitlenmektedir. Bununla birlikte Arjan 1 Kurganı'nda bulunan sulukların iki ucunda açılmış olan diğer delikler ise burun ve alın kayışlarının bağlanmasına yaramaktadır (Gryaznov, 1980: 25-44).

Fotoğraf 8: Avrasya'nın bilinen en eski İskit-Saka suluk örneği (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Ön incelemelerin sonucunda bu sulukların M.Ö. 9.-10. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir (Ahmetov vd., 2019: 11). Bu yönüyle yalnızca Doğu Kazakistan'ın Tarbagatay bölgesinin değil, hatta Erken İskit-Saka kültürünün görüldüğü diğer bütün coğrafyaların en erken tarihli örnekleri olduğu anlaşılmaktadır. Kısaca Avrasya'nın bilinen en eski suluk örnekleri Eleke Sazı'ndaki taş kurganda bulunmuştur (Foto. 7, 8, 12). Kurganın mimari özellikleri dolayısıyla Erken İskit-Saka dönemine ait olduğu daha ilk baştan görülmekte iken kazıdan elde edilen at koşum takımına ait parçalar, özellikle de suluklar, kurganı Geç Tunç Çağı'na kesin olarak tarihlemeyi sağlayacak verileri sağlamıştır.

Suluklar ile aynı katmanda yine at koşum takımına ait diğer bazı unsurlar daha bulunmuştur. Malzemesi kemik olan ve yontularak yuvarlak şekil verilmiş, çeşitli yüzeylerinde delikleri olan boncukvari kayış tokaları ve boruvari kemiklerinden kesilmiş kayış tokaları tespit edilmiştir (Foto. 12). Bu kayış tokalarının benzerleri, M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenen bir Erken İskit-Saka kurganı olan Arjan I Kurganı'nda da çok sayıda bulunmuştur (Gryaznov, 1980: 25-44).

Fotoğraf 9: Sulukların altında bulunan iki at iskeleti (M. Kutlu, Ağustos 2019).

Sulukları bulunan bu atların altında daha derinde kafatasları bulunmayan ve paralel konumlanan iki atın iskeleti bulunmuştur (Foto. 9). Atların ayakları göbek altına bükülmüştür ve vücutları ön kısımları itibarıyla kuzeydoğu-doğu yönüne bakmaktadır. Atlardan birinin göğüs kafesi hizasında, kaburga kemikleri arasından yuvarlak kemik kayış taşıyıcısı ele geçirilmiştir.

Fotoğraf 10: İki at ve insan definleri (M. Kutlu, Ağustos 2019).

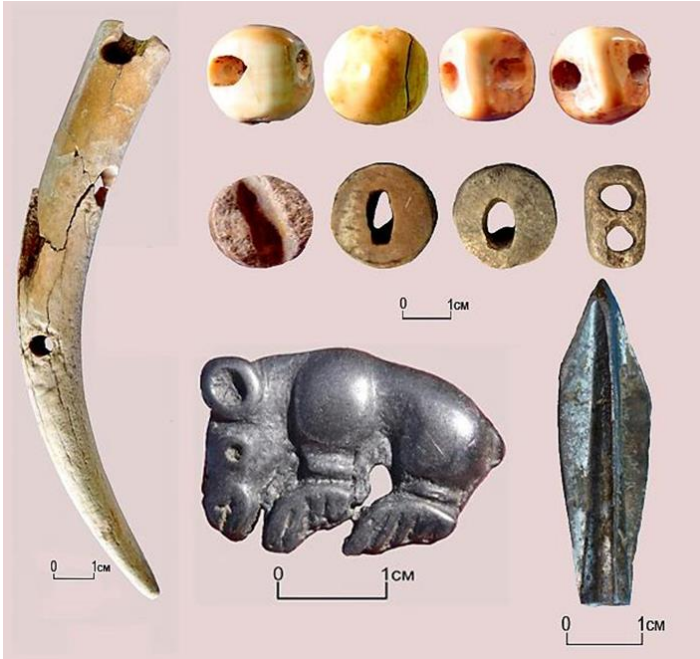
İki kişinin ve atların defnedildiği ana mezar odasının etrafında ise içine dört insanın iskeletleri yerleştirilmiş bulunan dört mezar çukuru saptanmıştır (Foto. 10,11). Başları batı ve güneybatı yönüne bakar şekilde bulunan bu insan iskeletleriyle birlikte defnedilen herhangi bir buluntu tespit edilmemiştir (Samaşev, 2019: 40). Bu insanların mezar sahibi soylu veya yüksek toplumsal sınıftan gelen kişinin hizmetinde bulunanlar oldukları düşünülmektedir (Foto. 3).

Fotoğraf 11: İki at ve dört insanın definleri (Zainolla Samaşev arşivinden).

Buradaki insan iskeletlerinin Eleke Sazı mezarlığındaki diğer kurganlardan elde edilen verilerle kıyaslanarak toplumun cinsiyet, yaş, antropolojik ve paleo-genetik özellikleri itibarıyla sosyo-demografik süreçlerinin dinamiklerini irdelemek açısından önemli bilgilere ulaşmayı sağlayacağı düşünülmektedir.

Mezar soyguncuları tarafından tahrip edilen ve yağmalanan kurgandan neredeyse at koşum takımına ait suluklar ve kemik boncukvari kayış tokaları dışında hiçbir şey kalmamış sanılırken mezar soyguncularının açmış oldukları bir çukurda at koşum takımına ait olduğu düşünülen küçük bir bronz ayı figürü ile bronz ok ucu (temren) bulunmuştur (Foto. 4). Uzunluğu 4,50 cm. olan ok ucu (temren), oldukça yaygın rastlanan türden bronz kovanlı ve iki kanatlı yaprak formu temrene sahiptir (Ahmetov vd., 2019, 12). Ok ucunun ise boyutu oldukça büyüktür. Temren kanatları asimetrik-eşkenar şekilde olan ok ucunun gövde genişliği 1,4 cm'dir. Temren boru şeklindeki perçine kadar uzamaktadır. Perçinin genişliği veya çapı 0,7 cm ve rengi ise gümüş gridir. Bu tipte ok uçlarının en erken örnekleri (boyut ve uzunluğu bakımından küçük farklılıklar dışında) Arjan 1, Şilikti 5, Mayemir, Gerasimovka gibi Erken İskit-Saka kurganlarında ve Doğu Kazakistan Vilayeti'ndeki birçok rastgele buluntular arasında yaygın olarak ele geçmektedir (Samaşev, 2019: 41).

Fotoğraf 12: Kurgan buluntularının toplu görünümü (Zainolla Samaşev arşivinden).

At koşum takımının süslemelerinden olduğu düşünülen bronz ayı figürü, İskit-Saka dönemine özgü hayvan tasvirli üslupta betimlenmiştir. Ayı figürünün başı neredeyse pençeleri hizasına kadar aşağıya eğilmiştir. Büyük ve oval kulağının ortası içe doğru girintilidir. Gözü yüzüne ifade gücü katarak yine ortasına doğru girintili olup bir halka şeklinde hafifçe kabartılarak betimlenmiştir. Uca doğru daralan burnu, vurgulanmış olan ağızda gösterilen dişleri sayesinde belirgin bir dinamik ve gerginlik görüntüsü vermektedir. Sanatçı, ayının karakteristik özelliği olan uzun pençelerini abartılı şekilde büyük yaparak vurgulamış ve hayvanın gücünün yoğunlaştığı kısmı olarak betimlemeye özen göstermiştir. Pençelerin stilize edilerek vurgulanmasının altında hayvanın nazardan veya kötü ruhlardan korunması amaçlanmış olabilir (Ahmetov vd., 2019: 12-13). Bu örnekte olduğu gibi bazı hayvanların ayırt edici özelliklerinin vurgulanarak betimlenmesi uygulaması, hem Erken [Şilikti (Toleubaev, 2018: 237), Eleke Sazı 4 (Samaşev, 2018: 111-112)] hem de Orta [Pazırık (Gryaznov, 1950), Esik (Akişev, 1973: 43-58)] İskit dönemi sanatındaki geyiklerin boynuzlarının gerçek boyutlarından fazla abartılarak betimlendiği örneklerde yaygın görülmektedir.

Bu ayı figürünün arka yüzünde bir halka bulunmaktadır. Bu halkanın, ayı figürünü atın olasılıkla burun ve tepe kayışları arasına çekilen dikey bir kayış yüzeyine tutturulmuş olabileceğine işaret ettiği kaydedilmektedir.

Eleke Sazı'nda 2019 yılında kazısı gerçekleştirilen taş kurganın mimari özellikleri ve arkeolojik buluntularını, kazı sırasında fikir ve yorumlarından yararlandığım Zainolla Samaşev ve Nikolay A. Bokovenko'nun verdiği bilgiler ışığında değerlendirmek mümkündür. Eleke Sazı'nda 2019 yılında kazısı gerçekleştirilen taş kurgan, hem Kazakistan hem de Orta Asya Türk tarihi ve sanatı açısından çok önemli bir keşif olmuştur. Yeni bilgilerin ışığında bilinen en eski İskit-Saka kurganı artık Arjan I Kurganı değil, Doğu Kazakistan'daki Eleke Sazı'ndaki taş kurgan olmuştur.

Zainolla Samaşev'e göre Eleke Sazı'ndaki taş kurgan, M.Ö. 9. yüzyıla yani Genç Tunç Çağı'na tarihlenmektedir. Bilindiği gibi İskit-Saka medeniyetinin kökeni üzerine uzun yıllardır devam edip gelen tartışmalar, M. Gryaznov'un 1980 yılında Tuva Cumhuriyeti'nde yürüttüğü Arjan I Kurganı'nı kazısıyla bilinen erken tarihli İskit kurganı ve kültürünün Altaylarda ortaya çıktığını tespit etmesiyle azalmıştır. Hala konuya ideolojik ve taraflı yaklaşımlar içinde olan bazı bilim insanları bulunmaktadır. Eleke Sazı'ndaki taş kurgana kadar Arjan I Kurganı'ndan daha eskiye tarihlenen herhangi bir İskit-Saka kurganı bilinmemekteydi. Bu kurganın, Arjan I Kurganı'ndan daha eskiye tarihlenmesiyle İskit-Saka

medeniyetinin Orta Asya kökenli olduğu kesin olarak kanıtlanmış olmaktadır.

Sonuç

Kazı Nikolay A. Bokovenko ise Eleke Sazi'nda 2019 yılında kazısı gerçekleştirilen taş kurganın gerek mimari özellikleri, örtü sistemi ve arkeolojik buluntularıyla (özellikle at koşum takımı unsurları) Geç Tunç Çağı'na tarihlenen bir İskit-Saka kurganı olduğu gösterdiğini belirtmektedir. Bu kurganın arkeolojik buluntularıyla şimdiye kadar bilinen en eski İskit-Saka kurganı olan Arjan I Kurganı'nın öncüsü olduğunu kaydetmektedir. Bu durumda bilinen en eski İskit-Saka kurganı artık Eleke Sazi'ndeki taş kurgan olmuştur. Bununla birlikte Nikolay A. Bokovenko, Doğu Kazakistan'da Geç Tunç Çağı'na tarihlenebilecek birkaç tane daha kurganın olabileceğini düşünmektedir.

Eleke Sazi'ndeki taş kurgandan elde edilen bilgi ve buluntularla İskit-Saka kültür ve medeniyetinin ilk oluştuğu yerin Doğu Kazakistan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Avrasya'nın bilinen en erken tarihli Erken İskit-Saka at koşum takımı unsuru sulukların bulunması, Tuva Cumhuriyeti'ndeki Arjan I Kurganı'nın değil, Eleke Sazi'ndeki taş kurganın bilinen en eski Erken İskit-Saka kurganı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ahmetov, D. vd. (2019). Kulturnoe nasledie sakov i velikih türkuv v vostoçnom Kazahstane: Voprosı kompleksnogo izuçeniya, sohraneniya i muzeefikatsii. *Altay-Türki Äleminiñ Altın Besigi*. Öskemen: Şığıs Qazaqstan Oblısınıñ Äkimdiği, 8-33.
- Akişev, K. A. (1973). Saki aziatskie i skifi evropayskie (obşşee i osobennoe v kulture). *Arheologičeskie issledovaniya v Kazahstane*. Alma-Ata: Nauka, 43-58.
- Bokovenko, N. A. (2018). Formirovanie konskogo snaryajeniya rannih kočevnikov Tsentralnoy Azii, *Ülken Altay Älemi*, 4(1): 11-16.
- Gryaznov, M. P. (1950). "Perviy Pazırkıskiy Kurgan". İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja. tabl. XIV.
- Gryaznov, M. P. (1980). Arjan TSarskiy Kurgan Ranneskijskogo Vremeni. İzdatelstvo Nauka, L., 25-44.
- Samaşev Z. (2018). "K izuçeniü kulturi rannih sakov Vostoçnogo Kazahstana". *Drevnie i srednevekovie obşşestva Evrazii: perekröstok kultur*. Ufa: Mir Peçati, 19-117.

- Samaşev Z. vd. (2018). “Kultura rannih sakov Tarbagataya (Naçalo kompleksnih issledovaniy pogrebalno-pominalnih pamyatnikov na Eleke sazi v verhovyah r. Kargıba)”. *Altay – Türki Äleminiñ Altın Besigi*. Öskemen: Şığıs Qazaqstan Oblısınıñ Äkimdiğı, 8-14.
- Samaşev, Z. (2019). “K voprosu o formirovanii rannesakskogo kulturnogo kompleksa v Vostoçnom Kazahstane”. *Turkic Studies Journal*, 1/1: 37-60.
- Toleubaev, A. T. (2018). *Rannesakskaya şiliktinskaya kultura*. Almatı: İP Sadvakasov A.K.